

PERZSA–OSZMÁN KAPCSOLATOK A 16. SZÁZADBAN, A 17. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN ÉS HATÁSUK A TÖRÖKÖK KELET-EURÓPAI ÉS BALKÁNI POLITIKÁJÁRA

A Szefevida Irán a 16–17. században – különösen I. Abbász sah reformjait követően – hatalmas politikai erővé vált és lényegében véve egyedül állt ellen az oszmánok keleti hódításainak. Iránnak ez a szerepe Egyiptom, majd Észak-Afrika elfoglalását követően még nyilvánvalóbb lett. Ám addig is a Szefevida sahek nyugati politikája, mely tulajdonképpen a Szefevidák által leigázott Ak-Kojunlu vezérek politikájának folytatása volt, nemcsak az oszmánok számára bírt jelentőséggel, hanem a nyugat-európai keresztény államok számára is, melyek közül csupán Franciaország tartott fenn barátnak mondható kapcsolatokat a Portával. Ilyen kapcsolatok voltak az oszmán és az orosz állam között is az 1492-ben létesített diplomáciai kapcsolatokat követően és a 16. század 20-as éveig. Később ezek a kapcsolatok a krími kánnak, Sztambul hűbéresének aktív közreműködése révén megromlottak, és 1569-ben sor került az asztrahányi hadjáratra, amely az első orosz–török háborúnak tekinthető.

Az Irán és Törökország közötti külpolitika kérdéseiről terjedelmes szakirodalom áll rendelkezésre, mind a mai Iránban és Törökországban, mind Európa számos országában. Hadd utaljak itt A. N. Kurat, N. Falsafi, Palombini, Busher, Mahmudov és mások munkáira. Jómagam is több tanulmányt publikáltam a 16–17. századi orosz–iráni politikai kapcsolatokról.

Közleményünk célja, hogy nagy vonalakban felvázolja azt a szerepet, amelyet a Szefevidák és az oszmánok kapcsolatai a török európai – főképpen kelet-európai és balkáni – politikájának alakulásában és folyamán játszottak.

A törökök a 14. században érkeztek a Balkánra. A rigómezei ütközetet követően a balkáni államok többségének sorsa megpecsételődött. A 14–15. században vezetett kereszties hadjáratok sikertelenek voltak, a keresztiesek rosszul szervezett seregeit a török haderő, amely abban az időben Nyugat-Euráziában valójában a legjobb volt, szétverte.

Az oszmán sikerek láttán az európai hatalmak megpróbálták keletie szövetségeseket találni. A 15. század második felében létrejött egy ilyen oszmánellenes szövetség (inkább csak elméletben). Ennek tagja volt Uzun-Haszán (Hosszú Haszán), Ak-Kojunlu, akinek birtokai kiterjedtek a mai Nyugat-Iránra és Kelet-Törökországra, a kahetiszi cár, a trapezunti császár, valamint Velence és néhány más nyugat-európai ország. Ám a törökök 1461-ben felszámolták a trapezunti birodalmat, 1473-ban pedig Terdzsan közelében hatalmas csapást mértek Hosszú Haszán türkjeire. Két év alatt elfoglalták a Krímet, és a Fekete-tenger lényegében az Oszmán Birodalom belseő tengerévé tették.

Az oszmánokkal vívott csatában el szenvedett vereség Ak-Kojunlu államának sorsát illetően katasztrofális volt. Hosszú Haszán halála után ez az ország gyakorlatilag részekre esett szét, és Uzun-Haszán nem kevésbé tehetséges utódai egymással háborúztak, melynek során egyesek Sirvánra próbáltak támaszkodni, mások pedig az oszmánoktól kaptak segítséget.

Sirván (a mai Azerbajdzsán Köztársaság nagy része) abban az időben kicsi, de gazdag állam volt. Nem véletlen, hogy III. Iván éppen vele és Kahetiával – ez utóbbi akkoriban a 15. század 90-es éveiben széthullott Grúzia legerősebb része volt – létesített diplomá-

ciai kapcsolatokat, rögtön a tatár iga alól történt felszabadulást követően. Moszkva utolsó szövetségese Mengli-girej krími kán, a szultán vazallusa volt, és éppen a krími tatárok voltak azok, akik 1500 körül végső csapást mértek az Aranyhordára. Mengli-girej haláláig támogatta a jó kapcsolatokat III. Ivánnal és utódával, 1492-ben az ő közreműködésével létesültek diplomáciai kapcsolatok Oroszország és a Török Birodalom között.

Bár az oszmán külpolitika elsősorban nyugat felé irányult, a keleti térségnek szintén óriási jelentősége volt. A 15. század második felében az oszmánok felszámolták Közép-és Kelet-Anatólia független bejliket, mindenekelőtt Karamant.

Keleten a 15. század legutolsó éveiben jött létre a kicsi Ardebil Fejedelemség, melynek vezetői, az eltörökösödött talus Szefevidák, rokonságban álltak Ak-Kojunluval és a Sirván sahokkal, ami azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy ne ellenségeskedjenek velük. A dinasztia megalapítója I. Iszmail volt, de valójában a Szefevidák államát a legkülönbözőbb eredetű türk csoportok, ún. kizülbasi törzsek gyám-émírei hozták létre. Iszmail 1484-ben született. Ezek az emírek (Lele bek-samlu és mások) a kiskorú Iszmail nevében álltak az ún. kizülbasi mozgalom élén, és 1499–1510 között egész Iránt, illetve a mai Törökország és az arab Irak egy részét uralmuk alá hajtották. Ez a Szefevidákat az oszmánok potenciális ellenfeleivé és a Porta ellenségei: az európai országok számára pedig lehetséges szövetségésévé tette. Az oszmánok és a Szefevidák közötti ellenségeskedés kezdetben diplomáciai síkon folyt. II. Bajazid és Iszmail inkorrekt üzeneteket váltottak egymással, Iránba pedig egyre érkeztek a követségek a különböző európai országokból azzal a tapogatózó céllal, hogy bevonják a Szefevidákat az oszmánellenes koalícióba. Ezekben kezdettől fogva jelentős szerepet játszottak az örmény kereskedők, különösen az Avaksz menti Dzsulfa városából valók. Élvezve a Szefevida sahk támogatását, gyakran folytattak számukra diplomáciai tevékenységet, vagy egyszerűen kémkedtek nekik. Később, amikor a 17. század elején I. Abbász a dzsulfai kereskedőket áttelepítette Iszfahán elővárosába (Új-Dzsulfa), az örmény kereskedők e szerepe még jelentősebbé vált.

Az oszmánok és a Szefevidák közötti kapcsolatok II. Bajazid halálát és I. Szelim trónra kerülését követően rendkívül kiéleződtek. Ráadásul éppen 1510-ben zúzta szét Iszmail az oszmánok keleti potenciális szövetségését, Sajbani üzbék kánt, és nemcsak Horaszánt foglalta el, hanem megpróbálta Maverranahrot is leigázni.

Szelim nagy háborúra készül Iránnal, ezért parancsot adott az Oszmán Birodalom határain élt kizülbasik szörnyű lemészárolására. Ezután indult meg a háború Irán ellen, és 1514-ben az oszmánok Csaldürannál tönkrevették Iszmail seregeit. Az oszmánok ezt követően meghódították Ak-Kojunlunak a mai Törökország határszélein elterülő egykori birtokait, valamint (az arab) Irakot* és Kurdisztánt. Elfoglalták továbbá Iszmail fővárosát, Tabrizt is, de azt a törökök hamarosan elhagyták.

Egy rövid előadás keretében nincs lehetőség az Oszmán Birodalom európai és keleti politikájának részletes elemzésére. De szükséges azonnal leszögeznünk, hogy az egész 16. század folyamán és a 17. század első harmadában (az 1639. évi perzsa–török békéig) a hadműveletek növekedése rendszerint azzal a következménnyel járt, hogy jelentősen meggyengült az oszmánok tevékenysége Európában.

Így I. Szelim haláláig (1520) tulajdonképpen keleten tevékenykedett (meghódította Szíriát, Egyiptomot stb.). Fia, Szulejmán Kanuni ellenben szinte azonnal Európában kezdeményezett hadműveleteket, melyek a mohácsi csatával és egy sor más nevezetes

* A mai Irak. Létezett egy perzsa Irak is (Északnyugat-Irán).

eseménnyel zárultak le. Erre mindenekelőtt azért vállalkozhatott, mert Iszmail a csaldürani vereséget követően teljesen demoralizálódott, és életének utolsó évtizedében nem politizált aktívan. Fia, I. Tahmaszp gyermekként került a trónra, és néhány évig az emírek kis csoportjai hatalmi harcot folytattak Iránban. Ez alatt az idő alatt Szulejmán döntő sikereket tudott elérni Európában, majd pedig – egy perzsa krónika szavai szerint – jól kipihelve magát a fővárosban, hozzáfogott a keleti ügyekhez. Az oszmánok a 16. században (de később is persze) állandóan támogatták a kapcsolatokat a közép-ázsiai üzbégekkel – akik a szövetségeseik lettek –, valamint néhány indiai fejedelemséggel. Más indiai uralkodók és mindenekelőtt a nagy mogulok Irán szövetségesei voltak.

Iránba folyamatosan érkeztek a követségek Spanyolországból, Portugáliából, később Hollandiából és Angliából. Különösen jó kapcsolatok szövődtek a 16. század végétől a Szefevidák és Anglia között, amelynek régi ellensége, Franciaország viszont valójában az oszmánok szövetségésévé vált.

Külön kell szólni az orosz–török és orosz–perzsa kapcsolatokról. Az orosz–oszmán kapcsolatokat a krími kánok, Mengli-Girej elődei tették tönkre, akik mintegy az általuk elpusztított Aranyhorda örököseinek tartották magukat, és ezzel a céllal nyújtottak segítséget az asztrahányi és kazányi kánoknak. Kazányt és Asztrahányt Oroszország a 16. század 50-es éveiben elfoglalta, ami lehetővé tette a közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat a Volga mentén a selyemben gazdag Iránnal, nemcsak az orosz, de a nyugat-európai kereskedők számára is.

Szulejmán nem különösen tehetséges utóda, II. Szelim – akit sikertelen intézkedései miatt még a hivatalos történetírók közül is számosan Masztnak (Részeg) neveztek – szervezte a már említett, kudarccal végződött asztrahányi hadjáratot 1569-ben. Két év múlva szétzúzták Daulet-Girej krími kán erőit is. Ebben a helyzetben az orosz állam egyre inkább hajlott a Szefevidákkal való szövetségre.

A 16. századi Iránban bonyolult volt a helyzet. A kiobbant új oszmán–perzsa háború 1555-ben Törökország számára előnyös békével zárult. Tahmaszp sah halála (1576) után, a kortárs kurd történetíró Sefer-khan Bidliszi szavai szerint, Iránt felosztották a külsőbasi emberek egyes csoportjai között. A keleten aktivizálódott üzbégek elfoglalták Horaszánt, nyugaton pedig az oszmánok léptek fel, meghódítva majdnem egész Nyugat-Iránt és Transzkaukáziát.

Igaz, a Porta 1592-ben háborút kezdett a Habsburg Birodalommal is, majd Kelet-Anatóliában törtek ki zavargások a dzsalalák között, melyek átterjedtek Transzkaukáziára is.

Mindez a 17. század első éveinek rossz termésével és szörnyő éhínségével együtt óriási károkat okozott az egész régióknak – Kis-Ázsia keleti részétől Derbenig. Ugyanakkor a horaszáni emírek egy csoportja a trónra emelte Mohamed Hodabende Abbászmirzát, I. (Vak) Tahmasz egyik fogadott fiát. Az új, fiatal uralkodó éles elméjű politikusnak és jó hadvezérnek bizonyult. Miután megerősítette kapcsolatait egy sor európai állammal, mindenekelőtt Angliával, megpróbálta Oroszországot is bevonni az oszmán-ellenes koalícióba. Van okunk feltételezni, hogy 1603–1604-ben titkos perzsa–orosz törökellenes szerződést kötöttek, amit azonban nem sikerült megvalósítani: Oroszországban ugyanis zavaros idők köszöntöttek be.

A töröknek a Habsburgokkal folytatott háborúja során támadt nehézségei kétségkívül hozzásegítették Abbászt ahhoz, hogy egy sor győzelmet arasson keleten, s visszafoglalja Transzkaukáziát és Kurdisztán egy részét. Az oszmánok 1606-ban kénytelenek voltak békét kötni Ausztriával – az utóbbi számára előnyösen. Annak, hogy a törökök enged-

ményekre kényszerültek, egyik oka Irán keleti hadisíkereiben rejlett. A szultán hadvezérei ugyan a dzsalalákra hamarosan vereséget mértek, az Iránnal folytatott háborúban azonban nem termett számukra babér. A háború megszakításokkal 1624-ig folytatódott, s következményeként a törökök az arab Irakot, sőt Bászrát is fel kellett, hogy adják.

I. Abbász halála (1629), s az Irán-ellenes felkelések Grúziában (Georgi Szaakedze és a kahetiai cár, Tejmuraz vezetésével) reményt adtak az oszmánoknak a visszavágásra. Vatejsvili grúz történész legújabb – nyugati levéltárakban folytatott – kutatásai kimutatták, milyen aktivitást fejtett ki Tejmuraz az európai szövetségesek felkutatásában. Szakadzet azonban a szultán összeesküvés gyanújával kivégeztette, Tejmuraz pedig – miután megpróbált Törökország és Irán között lavírozni, s egyúttal kapcsolatokat létesíteni Oroszországgal – végül meg kellett, hogy adja magát a sahnak. Az oszmánok által kezdeményezett Irán-ellenes háború az 1639. évi békével zárult: a törökök visszaadták arab Irakot és néhány más területet.

Az Oszmán Birodalom keleti határain több mint 60 éven át béke honolt és az oszmánok aktívabban tudtak foglalkozni az európai ügyekkel. De ez persze már a történelemnek egy másik lapja.